

ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİNDE SELÇUKLULAR*

Baykan Sezer

Mehmet A. Köymen'in "*Anadolu'nun Fethi ve Malazgirt Meydan Muharebesi*" (in. "*Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan*", M.E.B., 1959, s. 67-142) makalesiyle Türklere Anadolu yolunu açan olaylar ve Malazgirt Savaşı konusunda tarihçilerimizden öğrenebildiklerimizi tarihçilerimizin bir dizi çalışmasıyla birlikte değerlendirmeye başlıyoruz.

– İran barajının yıkılmasından sonra Yakın-Doğu'ya akın eden Türkler arasında bir farklılaşmanın ortaya çıktığına değinmiştik. Bir yanda zenginliklerinin Batı yağmasına karşı savunmasız kalmış İslâm dünyasında koruyuculuk yapmak için *hassa orduları* olarak çağrılan, hilafet kapısına bağlanmış Türkler, öte yanda ise İslâm dünyasında yer edinememiş, dolayısıyla eski gelenek ve yaşayışlarını sürdüren Türkler... Fütüvvet ve ribât konularının tartışılması sırasında İslâm aleminde toplumla kaynaşmamış, çizgi dışında kalmış öğelerin ortaya çıkardıkları sorunları ve bu sorunlara karşı bulunmuş çözüm yollarını görmüştük. Burada Anadolu'nun ele geçirilmesi sırasında çizgi dışı kalmış Türk öğelerin rolü ve yeri üzerinde duracağız.

– *Türkmen*, İslâm uygarlığı içinde yerleşik yaşama geçememiş Türk aşiretlerine verilen addır. Yerleşik yaşama geçememek bir yerde İslâm uygarlığında bir yer edinememek anlamına alınmalıdır. Yine Türkmen adı, İslâm

* Bu yazı Baykan Sezer'in "*Türkiye Sosyolojisi Seminer Notları*" başlığı altında daha önce Sosyoloji Yıllıkları içinde yayınlanmış metinlerden bir bölüm olarak yer almaktadır. Başlık tarafımızdan konulmuştur. Tarih ve Uygarlık/İstanbul Yıllığı'nın önceki sayılarında da benzer metinler yayınlanmış olup, seriyi sonrai sayılarda da sürdüreceğiz. (Y.Y.)

alemine göçen Türkler arasında kullanılmaya başlamıştır. Başka deyişle bu ayırım, ancak İslâm alemine geçtikten sonra söz konusudur. Ana çizgileriyle böylece tanımlanabilecek olan Türkmenlerin asıl amaçları İslâm dünyasının zenginlikleri olmuştur. Kendilerini iten İslâm dünyasında bir yer edinebilmek isteğidir. Dolayısıyla asıl yöneldikleri hedef, Mezopotamya'dır.

– Mezopotamya, bereketli su boyu ovalarıyla Mısır ile birlikte Yakın-Doğu'da zenginlik üreten iki ana merkezden birisidir. Tarihe bakılırsa en büyük uygarlıkların Yakın-Doğu'da bu merkezlerde kurulmuş olduğu görülür. En çok çekişme konusu yine bu iki merkez olmuştur. Mezopotamya, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ikinci plâna düşmüş, Mısır önemini sürdürürken Mezopotamya ihmale uğramıştır. Ancak bunun nedenini Osmanlı-İran çekişmesinde aramak gerekir. Siyasî nedenler sonucudur. Tartışmayı ileride daha da genişletmek umuduyla Osmanlı İmparatorluğu döneminde Mezopotamya konusunda bir iki noktayı belirtmekte yarar vardır. Batı sömürgeciliği kendi yayılmacılığını doğrulayabilmek için eski uygarlık merkezlerinin kötü yönetim sonucu çözülmeye uğradığını, bu merkezlerin Batı yönetimine geçmelerinin bir uygarlık görevi olduğunu savunmuş ve örnek diye de Mezopotamya'yı ve Osmanlı yönetimini ileri sürmüştür. Osmanlı yönetiminin bu tür suçlamalara layık olmadığına en açık kanıtı, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğundan kopuşuna kadar içinde bulunduğu zenginliktir. Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun zenginlik kaynağı olduğu gibi XIX. yüzyılda birçok Batı Devletini birbirine düşürecek kadar Batı soyguncularının iştahını kabartmayı sürdürmüştür. Osmanlı, kötü yönetim nedeniyle değil Doğu üretim merkezlerinden birisinin İran'ın denetimi altına düşmemesi ve böylece İran'ın Doğu üretim merkezlerinin denetleyicisi ve koruyucusu rolüyle kendisiyle bir çekişmeye girmemesi için Mezopotamya'yı bilerek ihmal etmiştir. Mısır örneği önümüzdedir. Ayrıca bu kaygılarında Osmanlı'nın ne denli haklı olduğu Bağdat'ın sık sık İran güçlerinin eline düşmesiyle de açıktır.

– Türkmenler öncelikle İslâm'ın zenginliklerine yönelince kapıya bağlanmış Türklerin de asıl görevi İslâmiyet'in zenginliklerini korumak olduğu için ana çatışma, su yüzüne çıkan ilk çatışma Türkmen-İslâm aleminin çatışmasından çok Türkmen-Selçuklu çatışması görünümünü almıştır. Türkmenlerin Anadolu yönündeki hareketlerinin ana nedeni kendilerini Mezopotamya önlerinden kovalayan Selçuklular önünde kaçışları olmuş, Selçuklularca bu yöne sürüklenmişlerdir.

– Türkmenler, gittikleri hiçbir ülkede yerli uygarlık ve merkezî otoritenin temsilcileriyle uyuşamamış, anlaşılamamışlardır. Batı İran'dan Selçuklu baskısı sonucu ayrılan Türkmenler Azerbaycan'a sığınmışlar, ancak kısa bir süre sonra oradan da kovulmuşlardır. Selçuklu askerinin kovalaması ve Azerbaycan ahalisine yaptıkları yüzünden Türkmenler burada da tutunamayıp ileri sürüklenmişler ve Anadolu'ya geçmişlerdir. Anadolu'ya geçen Türkmenler

mal, kadın ve çocuk peşinde koşan yağmacılar biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bizans Anadolu'sunda da tasaları, önce talandır. Çünkü Bizans Anadolu'su yaşamıyla kaynaşabilmek şanslarından yoksun bulunuyorlardı. Anadolu'ya ilk geçen Türkmen aşiretleri, Bizans'ın sıkı takibi sonucu, hepsi kitle halinde bire kadar kırılmıştır. Bu gelişmeden, kendileri için çetin bir sorun oldukları İslâm dünyası ve Selçuklular, ancak Bizans kadar sevinebilirdi.

– Yine ilk Türkmen aşiretlerinin Anadolu yönündeki hareketleri hiçbir zaman kalıcı-sürekli bir fetih hareketi olmamıştır. Bunun için gerekli maddî koşullardan yoksun bulunuyorlardı. Belli bir toprağa bağlı bir siyaset güdebilmek ya da bu toprağa bağlanabilmek için ne kendilerini kabul ettirecek, ne de bu durumu koruyabilecek yetenek ve güçteydiler. Bu nedenle Türkmenlerin Anadolu üzerine hareketleri, öncelikle yağmaya ve ganimet elde etmeye yönelmiş bulunuyordu. Bu yüzden İslâm alemi ve Bizans arasında herhangi bir sınır değişikliği de söz konusu değildi. Sultan'dan, Selçuklu askerlerinden kaçan Türkmenler Anadolu'ya geçiyor, Sultan'dan af çıktığı zaman asıl amaca, İslâm aleminin zenginlik merkezine, Irak'a dönüyorlardı.

– Azerbaycan Türkmenlerce bir üs sayılmaktaydı. Batı Anadolu'su üzerine sefere çıkan Türkmen aşiretleri elde ettikleri ganimetlerle yeni gaza mevsimini beklemek için yeniden Azerbaycan'a dönüyorlardı. Türkmenler, Anadolu'yu yurt olarak tutmayı düşünmüyorlar, gerekli tarihî koşulların bulunmaması nedeniyle Anadolu içindeki egemenlikleri hiçbir zaman uzun ömürlü olmuyordu.

– Türkmen aşiretleri, temelde bir uyuşma olanağını olmadığı için anlaşmaları sürekli bozmaktaydılar. Ve bütün sınır Devletleri için bir huzursuzluk kaynağı olmuşlardır. İslâm dünyası içinde bir huzursuzluk kaynağı olan Türkmenleri uzaklaştırabilmek için tek çare bu aşiretleri Bizans'a yapılacak gaza hizmetlerine sokmak, onları İslâm aleminden Bizans'a doğru yöneltmektir. Bu sırada bu siyasetin gerçekleştirilmesine izin verecek iki koşul da ortaya çıkmıştır. Türkmen aşiretlerinin Bizans-İslâm sınırına yığıldığı, büyük bir baskıya yol açtığı yıllarda Bizans'ta baş gösteren iç savaş sonucu Anadolu savunmasız kalmıştır. Ayrıca Anadolu'nun istilâsı o güne kadar denenmiş güney-kuzey doğrultusunun aksine doğu-batı doğrultusunda denenmektedir. Doğu karşısında ilk direnci gösteren Ermeni Krallığının Bizans tarafından kaldırılmış olması, bu yönden Bizans'ın istilasını daha da kolaylaştırmıştır.

– Alp Arslan'a bu elverişli koşullarda Bizans'a gazanın olabilirliği ve Türkmen aşiretlerinin İslâm alemi merkezlerinden bu yöne çevrilebileceği bildirilmiştir. Ve bunun üzerine Anadolu sınırında Türkmenler için gaza uçları kurulmasına karar verilmiştir. Erzak ve mal depo edilmiş, örgütlü uç merkezlerinin kurulmasına çaba gösterilmiştir. O ana kadar Türkmenlerin Anadolu üzerine yaptıkları akınlar, Selçuklu izin ve denetimi dışında yapılmış

akınlardır. Sultan'dan izinsiz gerçekleştirilmektedir. Sultan'ın gelişi haberi karşısında Bizans kaleleri önünde başlattıkları kuşatmayı bırakan Türkmenler, kaçmaya başlamışlardır. Selçukluların yaklaşması, Türkmenlere destek olmaktan çok Bizanslıların rahat nefes almalarına yol açmıştır.

– Alp Arslan, Türkmen aşiretlerinin hareketlerinin denetim altına alınmasının İslâm dünyasında önemli sorunların çözülmesinde taşıdığı anlamın farkındadır. Türkmen aşiretlerini denetim altına alıp Bizans üzerine sürünce bu müjdeyi başta halife olmak üzere fetihnameler yollayarak her tarafa duyurmuştur. Selçuklular, Tuğrul Bey'le birlikte İslâm dünyasında siyasî iktidarı tamamen ele geçirmişlerdir. Bu durum, Selçukluları Bizans karşısında Arap hilafetlerinin geleneksel askerî siyasetinin doğal mirasçısı, izleyicisi yapmaktadır. Bu görevi tam anlamıyla yerine getirebildiklerini kanıtlayabilmeleri için Bizans önünde askerî inisiyatifin Selçuklulara geçmesi gerekiyordu. Alp Arslan, fetihnamelerle İslâm ülkelerine bunu da duyuruyordu.

– Selçuklular, İslâm aleminde askerî iktidarı tamamen ele geçirmelerine karşın İslâm dünyasının bütün zenginlik kaynaklarını henüz denetimleri altına alamamışlardı. Askerî iktidarın getirdiği güçle Yakın-Doğu zenginlik merkezlerinin denetiminin kendilerine düştüğünü düşünüyorlardı. Bu nedenle Selçuklu Devletinin gerçekte amacı Mısır olmuştur.

– Selçuklunun iktidarı, askerî ve siyasîdir. Üretime doğrudan bağlı bir sınıf iktidarı değildir. Bu yüzden kendi varoluş nedeni olan askerî ve siyasî koşulların sürmesi kendi çıkarına olmaktadır. Bu koşulların temelini oluşturan Bizans'ın yıkılmasına hiçbir biçimde yandaş olmamıştır. Bunun sonucu Bizans'a karşı kazanılmış askerî başarılarla karşın anlaşma isteği çoğunlukla Selçuklulardan gelmiştir. Malazgirt Savaşı sırasında da Alp Arslan'ın gerçek fetih amacı Mısır'dır. Ordularını Mısır üzerine yönlendirirken Bizans ordusunun hareketi sonunda Anadolu'ya dönmüştür. Selçuklular, Malazgirt Savaşından önce ilk olarak Bizans ile anlaşabilmek için barış girişimlerinde bulunmuşlardır.

– Alp Arslan, Bizans sınırına gaza uçları kurmakla İslâm aleminde Türkmen sorununa bir çözüm yolu bulmuştur. Bizans baskısı ile bu çözümün tehlikeye düşmesi Türkmen kitlelerini yine İslâm dünyası içine itmiş, İslâm aleminde Selçukluların kurmaya memur ve sorumlu olduğu huzurun bozulmasına yol açmıştır. Böylece Mısır'ı fethetmeleri bir yana askerî iktidarı da tehlikeye girmiştir. Alp Arslan, Malazgirt Savaşında gazilerle tehlikeli bir işe girdiğini bilmektedir. Türkmen ögeyi ordu içinde denetim altında tutmak için kumanda mevkileri kapıya bağlı ve gulam sisteminde yetişmiş kumandanlara verilmiştir. Alp Arslan savaşın Türkmenler uğruna yapıldığını ve genel Selçuklu siyasetinde can alıcı bir önemi olmadığını belirtmeye özellikle özen göstermiş, Türkmen geleneklerine uyarak atının kuyruğunu bağlamıştır. Alp

Arslan, savaş sonrası “Müslümanlara içinde zenginlikten başka bir şey olmayan bir kapı açtım” diyerek Türkmenlere talan yönünü göstermiştir.

– Alp Arslan, Köymen’ce başarıdan gereğince yararlanamayan bir siyasî önder olarak tanıtılmaktadır. Ancak Bizans’ın varlığının Selçuklu askerî iktidarı için gerekliliği, Alp Arslan’ı çelişkili bir duruma itmiştir. Malazgirt Savaşı bir imha savaşıdır. Bizans ordusu imha edildiği için Bizans’ı ortadan kaldırmak olası iken Alp Arslan Bizans’la anlaşmak yoluna girmiş ve Bizans’a yapılan akınları durdurmaya çalışmıştır.

– Malazgirt Savaşı sonunda Türkmen akıncılar karşısında Bizans direnci kırılmıştır. Geri püskürtülmeleri tehlikesi kalmadığından Türkmenler için artık Anadolu’yu yurt edinmek olanağı çıkmıştır. Fakat Anadolu’da yurt edinenler, merkezî Selçuklu siyasetine karşı gelen öğeler olmuştur. Kısa süre içinde Anadolu’da bağımsız Devletler kurmaları da, bunu kanıtlamaktadır.

* * *

– Mükrimin Halil Yinanç’ın “Sultan Alp Arslan Zamanında Bizans’a Yapılan Gazalar ve Anadolu Fıtuhatı” (in. “Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan”, M.E.B., 1959, s. 27-66) başlıklı yazısıyla Anadolu’nun Türklerce yurt edinilmesinden önce askerî bakımdan ele geçirilişine ilişkin olayları tartışmayı sürdüreceğiz.

– Alp Arslan döneminde siyasî duruma göz attığımızda Selçuklu-Türkmen ilişkilerinin iki yönlü olduğunu ve Türkmenlerin Selçuklulara iki türlü gaile getirdiklerini görüyoruz. Bir yanda Orta Asya’da kalmış göçebe Türklerin İran kapılarında Yakın-Doğu İslâm uygarlığını tehdit etmesi Selçukluları uğraştırırken öte yanda da İslâm alemine sızmayı başarmış Türkmenler çıkardıkları ya da çıkarabilecekleri kargaşalıklarla ayrıca bir tasa nedenidir.

– Kabaca ana çizgileriyle durumu özetlemek istersek Türkistan’da çevresiyle bozuşan ve İslâm alemine sızmayı başaran güçler Yakın-Doğu’ya inmekte ve oradan da Selçuklularca Batı üzerine, Anadolu’ya yöneltilmekteydiler. Alp Arslan’ı saltanatı sırasında bir Orta Asya kapılarında, bir Azerbaycan içlerinde görmekteyiz. Bir yanda Orta Asya Türk illerini zapt u rapt altına almaya uğraşırken Azerbaycan’a Türkmen boy ve uluslarını itaat altına almaya gitmektedir.

– Alp Arslan ve Selçuklu İmparatorluğuna tasa olan olayların başında göçebe Türklerde sık sık silâh arkadaşları arasında kargaşalık çıkması gelmektedir. Göçebe Türkler arasında görülen ikinci bir yaygın olay da önderleri, kumandanları ölen Türklerin hemen dağılmalarıdır. Bu her iki olayın sonucu olarak göçebe Türkler, her an kararsız, istikrarsız topluluklar durumunda ortaya çıkmaktadır. Kendileri herhangi kalıcı bir fethi başaramadıkları gibi denetim altına alınmaları da o denli olanaksız olmuştur.

– Göçebeler arasında herhangi bir bölgede sürekli olarak başarı sağlayan bir boy ortaya çıkınca hem kendisiyle baş edilemediği, hem de askerî başa-

rılarından yararlanabilmek için öbür boylar, üstesinden gelinemeyen güçteki boyu izlemek yolunu seçiyorlardı. Kabileler içinde askerî üstünlükleri olan, yenilmez güçteki boyların türemesi ise bozkır toplumlarının iç yapısı sonucudur. Kabilelerden iyi asker, bileğine güçlü üyeler ayrılmaktadır. Kabilenin çoluk çocuklarla, çadır ve sürülerle yüklü yapısı yağma akınlarının yapılmasına elverişli değildir. Kabile örgütünün bu bağlarından kurtulan savaşçılar, yağma akınlarını bir başlarına daha iyi yürütebilmektedirler. Kazandıkları başarılar da kısa süre içinde öbür kabilelerdeki gözü pek delikanlıları kendilerine çekiyordu. Bu nedenle savaşçı göçebeler arasındaki örgütün temelinde onları yağma savaşlarına götürecek komutanın varlığı, kişiliği önemli olmuştur. İki eş değerde savaşçının bulunması arada bölünmelere yol açtığı gibi komutanın ölümü de örgütün kısa sürede dağılmasına neden oluyordu.

– Türkistan hakanlarının ölümü bu yüzden ülkede sürekli kargaşalıklara neden olmuştur. Dağılan birliğin yeniden kurulması büyük güçlüklerle karşılaşmış ve bu kargaşalık Selçuklu İmparatorluğu ve dolayısıyla koruyuculuğunu üstlendiği Yakın-Doğu İslâm alemi için bir tehlike oluşturmuyordu.

– Göçebe boyları denetim altına almak, örgüt baştaki komutanın kişiliğine bağlı ve örgüt de savaşçı bir örgüt olduğu için bu komutan önünde savaş alanında başarı kazanmakla olanaklıdır. Fakat kumandanın örgüt içindeki yeri örgütü askerî başarıya taşımasıyla kayıtlıdır. Aksi durumda örgüt içindeki önemini yitirmekte, örgüt belki bir başarı umuduyla yeni bir komutanın yolunu izlemektedir. Bu nedenle Selçuklu İmparatorluğu, göçebeler üzerinde kazandığı çeşitli başarılarla karşın Türkmen konusunda kesin bir sonuç elde edememiş ve sürekli aynı sorunlarla karşılaşmıştır. Selçuklular için tek çıkar yol, yenilgiye uğrattıkları asî Türkmenleri bağışlamak ve onları Anadolu sınırında gaza işleriyle görevlendirmek olmuştur. Ayrıca komutanların savaşçı göçebe birlikleri içindeki yer ve rolü Selçuklularca çok iyi bilindiği için Anadolu'ya geçmeleri zorunlu tutulan Türkmenler, Selçuklu şehzadelerinin denetimine, komutasına verilmiştir.

– Anadolu'ya sevk edilen Türkmenler yalnızca Selçuklu denetiminde Anadolu'ya yönelmemiştir. Daha önce değinildiği gibi Selçuklu merkezî otoritesiyle çatışmaya düşen ve cezalandırılacaklarını anlayan Türkmen grupları Batı'ya kaçıyor ve bu kaçış sırasında Bizans'a saldırıyorlardı. Sultan'ın gazabından kaçan Türkmenler Bizans'a saldırıyor, Bizans karşısında başarılarına karşılık anlaşma ve Bizans'a sığınma yollarını arıyorlardı.

– Alp Arslan'ın saltanatı Malazgirt öncesi Türkmen-Selçuklu ilişkileri özetle bu durumdaydı. Fakat Selçuklular yönünden siyasî durumu tam olarak belirleyebilmek için Selçukluların asıl amaçlarının Mısır olduğunu yeniden belirtelim. Mısır, Fatimî Halifeliğinin merkezidir ve Selçukluların as-

kerî savunucuları olduğu Abbasî Halifeliği ile çekişme ve çatışma içindedir. Abbasî Halifeliği ise Mezopotamya'da ve onun etki alanında egemenliğini sürdürmektedir. Yakın-Doğu'da iki ayrı zenginlik merkezi bulunduğunu, bunların Mezopotamya ile Mısır olduğunu belirtmiştik. Bu iki ayrı zenginlik merkezi aynı anda Batı ile iki ayrı ilişki türünün de merkezi olmuştur. Önce bir yanda Batı ile ilişki ancak karayolu ile gerçekleşirken öte yanda denizyolu öncelik kazanmaktadır. Batı ile ilişkilerin ve Doğu-Batı çatışmasının dünya kaderi üzerinde oynadığı rol göz önüne alınırsa Alp Arslan'ın asıl amacının Mısır oluşu daha iyi anlaşılmaktadır. Asıl amacın Mısır olması nedeniyle Alp Arslan, Bizans üzerinde yapılan fetihlerle doğrudan ilgilenmemiş, Hristiyan ülkelerinde ele geçirdiği bölgeleri etrafa dağıtmakla yetinmiştir.

– Bu duruma karşılık Bizans'ın Malazgirt Savaşı öncesi siyaseti de Türkmenlerin Anadolu üzerine saldırı merkezlerini ele geçirmek, böylelikle Türkmenlerin bir daha Anadolu topraklarına girmemelerini sağlamak ve eski Bizans sınırları içinde kalan toprakları Türkmenlerden temizlemek biçiminde özetlenebilir.

– Bizans ordusunun ilk ilerleyişi sırasında Anadolu'da Selçuklu merkezi ordusunun bulunmaması nedeniyle Bizans'ta Romen Diyogenüs karşısında Alp Arslan'ın çekinip geri çekildiği söylentisi yayılmıştır. Ve Bizans, Batı'daki yeri ve rolü bakımından böyle bir söylentiye gereksinimi vardı. Aynı yılda, 1071'de Bizans, egemenliği altında bulunan son İtalyan toprağı, Bari'yi yitirmiştir. Batı önünde Batı'nın silahlı savunucusu olarak kırılan itibarını yeniden elde etmesi gerekmektedir.

– Bizans ve Selçuklular, Malazgirt'te bu koşullarda karşı karşıya gelmiştir.

– Malazgirt Savaşı sırasında Bizans ordusu, Batı ve Orta Anadolu halkından ve çok sayıda ücretli Avrupa askerlerinden kurulmuştu. Avrupalı ücretli askerler, Bizans hassa ordusunu oluşturmaktadır. Bizans gibi askerî üstünlüğüne dayanan, Batı içindeki yerini Doğu'ya karşı savaşçılığı ile edinmiş bir ülkede yabancı ücretli asker kullanmak iki tür güçlük doğurmaktadır. Hassa ordusunda kullandığı ücretli askerlerin çoğunluğunu oluşturan Normanlar, Bizans dışında ve Batı gözünde askerî üstünlüklerini kanıtlamış bulunan savaşçılardır. Üretime değil de askerliğe dayanan ileri karakol ülkelerinde tımar düzeni dışında kendi başına ortaya çıkmış silahlı bir güce ücret dağıtmak, ayrıca askerî Devlet'e kafa tutabilecek yeni bir merkeze Devlet gelir kaynaklarını aktarmak anlamına gelmektedir.

– Buna karşılık Alp Arslan, yalnızca ve Türkmenleri ilgilendiren bir savaşta Türkmenler ve kendi ordusu dışındaki askerlerini, Irak ve Acem askerlerini terhis etmiştir. Yanında kendi hassa ordusunu yani Horasanlı askerleri ve Anadolu'ya gazaya memur edilmiş Türkmenleri bırakmıştır. Ordusu gönüllü kıtalarıyla genişlemiştir. Gönüllü, Yakın-Doğu İslâm aleminde doğrudan

askerî bir görev edinememiş, Bizans üzerine bir seferde şansını arayan kişi demektir. Alp Arslan'ın askerî komutası ve üstünlüğünü tehdit etmeleri söz konusu değildir. Görüldüğü gibi daha savaşın başlangıcında Alp Arslan'ın ordunun kuruluşu konusunda büyük bir siyasî üstünlüğü bulunmaktadır.

– Malazgirt Savaşı, İslâm ve Hristiyan alemini iki cephenin ileri karakol görevini yapan iki Devlet'in savaşı olması nedeniyle yakından ilgilendirmiştir. Ve savaş İslâm'ın başarısıyla sonuçlanmıştır. Bu başarı Türklerin İslâm aleminde koruyucu öge olarak yerini sağlamlaştırmış ve Türkler Halifeden kutlama mektubu almışlardır. Aynı savaş Bizans'ın artık Batı'nın koruyucu Devlet'i olarak görevini yerine getiremeyeceğini kanıtlamış ve Papa Bizans'ı göz önüne almadan İslâm'a karşı savaşmak üzere doğrudan Batı'da Haçlı Seferleri çağrısında bulunmuştur. Bizans'ın bu durumu ömür ve geçimlerini cephe savunuculuğuna adanmış Anadolu'nun savaşçı insanını zor duruma düşürmüştür. Ve Anadolu Hristiyan savaşçılar törenle İslâm dinini kabul etmeye başlamışlardır. Tabiiyet ve harağüzarlık kabul edilince ülkelerine yapılan istilâ ve fütuhât da durdurulmuştur.

– Anadolu savaşçı İslâmlığı benimsemekle kalmamış, Türk ögesi arasına katılmıştır. Anadolu'nun İslamlaşması bir Araplaşmak değil Doğu-Batı çatışmasında Doğu'nun askeri olmayı seçmek (o yıllarda Anadolu savaşçı için en doğru seçim), başka deyişle Türkleşmek demektir.

– Ek olarak iki söylentinin altını çizmekle yetinelim. Süleyman Şah'ın savaşı yönettiği ve Alp Arslan'ın seyirci kaldığı ve Alp Arslan'ın Orta Asya'yı ele geçirmeyi düşündüğü söylentilerine yazıda değinilmektedir.

* * *

– Selâhattin Tansel'in "*Malazgirt Savaşı Hakkında*" (in "*Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan*", M.E.B., 1959, s. 13-26" başlıklı yazısıyla Malazgirt Savaşı ile ilgili son değerlendirmeler ele alınacaktır.

– Yazıda İslâm dünyasının Abbasî Hilafetine bağlı bölgelerinde Malazgirt Savaşı öncesi Selçukluların başarısı için dua edildiği belirtilmektedir. Daha bu cümleden İslâm dünyasında bölünmeler, parçalanmalar olduğu ortaya çıkmaktadır. Abbasî Halifesi, bütün İslâm aleminin tek dinî önderi değildir. Kendi manevî otoritesi altında bulunan bölgelerde de tek siyasî önder olmaksızın artık çıkmış bulunmaktadır.

– Daha önce Mısır ve Mezopotamya'nın Yakın-Doğu'da iki ayrı bağımsız zenginlik merkezi olduğunu ve bu durumun Yakın-Doğu'da her zaman bir bölünmeye izin verdiğini belirtmiştik. Bu dönemde de Abbasîler ve Fatimîler, İslâm dünyasında iki ayrı merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak İslâm aleminde baş gösteren ayrılıkların tek nedeni Yakın-Doğu'nun iki merkezli oluşu değildir. Bir yerde sorun Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek ya da elde tutmak olsa bile Batı karşısında sürdürülen direniş ve savaş, Doğu-Batı

çatışmasının aldığı biçim Doğu'daki siyasî gelişmeleri kayıtlayan temel öge olmuştur.

– İslâmiyet'in Doğu'nun, ama Batı'yla doğrudan çatışan savaşı Doğu'nun dini olduğuna değinmiştik. Batı'nın içinde bulunduğu çöküş, Doğu'yu kendi kişiliği ve olanakları konusunda bilinçlenmeye itmiş ve İslâmiyet Doğu'da hızla yayılmıştır. Fakat İslâmiyet'in Doğu'da kurduğu bu birlik kısa sürmüştür. Doğu'nun Batı'ya karşı bilincinin dile gelişi olan İslâmiyet'in yaygın kalışına karşılık İspanya'dan Yakın-Doğu'ya kadar uzanan bir cephede tek bir siyaseti sürdürmeye izin veren koşulların bulunmaması İslâm alemini siyasî bakımdan bölünmeye itmiştir.

– Doğu yerleşik tarım uygarlıklarında, başka deyişle zenginlik merkezlerinde üretim ve askerlik işlerinin birbirinden ayrılması ve askerlik görevinin bağımsız siyasî otoriteye dönüşebilmesi sonuçta Doğu'nun belli bir siyasetini temsil eden asker Devletlerin üretimden kopmasına, soyut bir güç durumuna gelmesine yol açmıştır. Bu durum, Doğu'nun siyasî önderliğini ele geçirmek isteyen yarı-bağımsız askerî güçlerin aralarında çekişmelerine neden olmuştur. Emevî-Abbasî çekişmesi bu gelişmenin bir sonucu olduğu gibi Abbasîler, hiç bir zaman Yakın-Doğu'daki merkezin dışına yayılamamıştır. İspanya ve Kuzey Afrika Abbasî otoritesi dışında kalmıştır.

– Abbasîlerin Mezopotamya merkezine yerleşmeleriyle İslâm-Arap savaşçıları bir gelişmeye, değişime uğramıştır. Doğu'nun zenginlik merkezleri sözcüleri durumuna gelmişler ve askerlik görevlerini yabancı ögelere bırakmışlardır.

– Abbasî Hilafetinin Emevîlere karşı en önemli üstünlüğü Doğu'nun insan kaynaklarına daha yakın olması, Batı cephesi karşısında Doğu'nun savaşçı güçlerini ileri sürebilmek olanağını elinde tutmasıdır. Abbasî Hilafeti herhangi bir asker gereksinimiyle karşılaşınca bu durumda en hazır, en deneyimli öge, İran ögesi idi. Abbasî Hilafeti ile İran ögesi arasında kurulan bu ilişkinin bir sonucu olarak Arapça bilim ya da üretim, Farsça kültür ya da siyaset dili sayılmaya başlanmıştır. Siyasî otorite, askerlik ve sivil (dinî) yönetim olarak ikiye bölünmüştür. Hilafeti elinde tutan Abbasî sülalesine karşılık vezareti elinde tutan Büveyh-oğulları bulunmaktadır. İran kökenli Büveyh-oğulları eski İran siyasetini canlandırmaya koyulmuştur. Geçmişteki İran deneyini, elbet Doğu için çok değerli, önemlidir. Alp Arslan ve Melik-Şah'ın veziri Nizam-ül Mülk İran kültür ve geleneğiyle yetişmiş bir Devlet adamıdır. Doğu siyasetinde öncülüğü yüklenen Selçuklu Sultanlarına yol göstermek için yazdığı "*Siyasetname*", İran deneyinden çıkarılabilecek dersler, sonuçlar dizisidir. fakat Büveyh-oğullarıyla İslâmiyet'le artık aşılmış bulunan eski İran siyasetine körü körüne dönüş, önce tarihin akışına karşı olduğu ve sonra da Abbasî Halifeliğinin İslâmiyet'in getirdiği aşamaları

temsil etmesi yüzünden kaçınılmaz bir biçimde Halife ile vezir arasında bir çatışmaya neden olmuştur.

– Bu çatışma sonucunda Abbasîler askerî sorunları çözmek için geçmiş siyasetlere bağlı olmayan askerî öge, Türkleri Bağdat’a çağırma yolunu seçmiştir. Ve Türkler, aşılmış İran’a karşı yeni koşulların askerî ve siyasî önderleri olmuştur. Böylece Yakın-Doğu İslâm aleminde bir iktidar ayrılığı ortaya çıkmıştır. Halife dinî önderliğini korurken Selçuklular askerî ve siyasî önderliği ele geçirmiştir. Bu iktidar bölünmesine karşın Selçuklular, belli ölçüde de olsa Halifeye karşı bir bağımlılık taşımaktaydı. Selçuklunun Sultanlığı Halife tarafından ilân ediliyordu ve mutlaka onun tarafından ilân edilmesi gerekiyordu. Bu bağıllığı dile getiren bir çok olaya tanık olmaktadır. Halife Sultana kılıç kuşatmakta, Sultan da Halifenin elini öpmektedir. Böylece Sultan, Halife eliyle ve Halife’ye bağlı kalmak koşuluyla askerî-siyasî hükümdarlığı almaktadır. Selçuklu Sultanı *ahidname* ile Doğu çıkarlarına bağıllığını belirtmek ve *fetihnamelerle* ise hesap vermek ve kendisine verilen mevkiye layık olduğunu kanıtlamak durumunda olmuştur. Halife, Selçuklu Sultanını “*Şarkta ve Garp-ta İslâmın müdafî ve hamisi*”i ilân etmiştir. Selçuklu Sultanı, ayrıca “*Rükn üd-din*” (dinin temeli) ve “*Kasîm emir ul-mu’minin*” (halifenin ortağı) sıfatlarını taşımaktadır.

– Osmanlı İmparatorluğunda da iktidar içinde benzer bir bölünmeye tanık olunmaktadır. Fakat Osmanlı padişahları, halifelerin aksine siyasî ve askerî iktidarı yeğlemişler, din işlerinin yönetimini hilafet ünvanını taşımalarına karşın şeyh ül-İslâmlara bırakmışlardır. Osmanlıların Hilafet belirtilerini 1517 Mısır seferi sırasında elde etmelerine karşın resmî yazışmalarda Halifelik ünvanını ilk kez kullanmaları ancak 1774 Türk-Rus andlaşmasında olmuştur.

* * *

– Osman Turan’ın “*Selçuklular Zamanında Türkiye*” (in “*Selçuklular ve İslâmiyet*”, Turan Neşriyat Yurdu, 1971, s. 33-68) yazısıyla birlikte Türkleşme olayının başlamasından önce Anadolu’nun içinde bulunduğu çeşitli koşullar tartışılacaktır.

– Anadolu, tarihte üç kıta arasında bir köprü görevini görmüştür. Ayrıca büyük göç ve savaş yollarının üzerinde bulunmaktadır. Gerçekten konu olarak ele aldığımız Türk göçebelerinin Batı üzerine yürüyüşleri de Anadolu’da düğümlenmiştir. Anadolu, yine Kafkasların kuzeyinden geçen ikinci büyük göç yolunu denetlemek olanağına sahiptir. Bizans-Göktürk ticarî işbirliği, Osmanlı-Kırım askerî ve siyasî işbirliği, bu iki ana yol arasında ilişkinin Anadolu’dan oluşturulduğunu bize göstermektedir. Ayrıca Sokollu’nun Karadeniz’den Hazar denizine kanal açma tasarısı bu denetimi pekiştirme girişimi sonucudur.

– Darius Batı’ya karşı ordularını Anadolu üzerinden sürmüş, Büyük İskender Doğu fetihlerine Anadolu’dan başlamıştır. Ve İslâm-Doğu’nun Batı içlerinde Viyana kapılarına kadar yayılabilmesi, ancak Osmanlıların Anadolu’da İmparatorluk kurmalarından sonra gerçekleşebilmiştir.

– Anadolu, ayrıca Amber ve İpek ticaret yollarının kesiştikleri bölgeye de egemen durumdadır.

– Anadolu, Türklerin eline geçmesiyle tarihte ilk kez bu kesinlikle bir çehre, bir cephe değişikliğine uğramaktadır.

– Doğu-Batı çatışması, söz gelişi Uzak-Doğu’da karşılıklı doğrudan ilişki olanağı bulunmadığı için daha tarihin ilk günlerinden en geniş Yakın-Doğu’da su yüzüne çıkmıştır. Ve çatışma özellikle İslâmiyet’in doğuşuyla Yakın-Doğu’da son sonuçlarına kadar yaygınlaşmıştır.

– Çoğu kez bir Batı, bir Doğu tarafını tutan beyliklere bölünmüş bir görünümde olan Anadolu, İslâmiyet’i hazırlayan nedenlerle birlikte kesin biçimde Bizans’la bir taraf olma özelliğini gösterirken Türklerin eline geçmesi ile de yine ilk kez belirli bir biçimde cephe değiştirmiştir.

– Anadolu, Bizans egemenliği altında Batı’nın öncüsü iken Türklerin yönetiminde Doğu’nun öncüsü durumuna geçmiştir. Bu olay, İslâm ve Hristiyan alemini, Doğu-Batı çatışmasını ve sonuçta tarihî gelişmeyi çok yakından ilgilendirmektedir. Anadolu’nun konumunun önemi, bu cephe değiştirme olayını tarihin önemli olaylarından birisi yapmıştır.

– Anadolu’nun Türk yönetimine geçmesiyle cephe değiştirdiğini belirttik, Türkleşmesiyle cephe değiştirdi demedik. Türk yönetimine geçişle Türkleşmek eş anlamda değildir. İran da Türk yönetimine geçmiş, orada da Anadolu Selçuklularına karşılık Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş, fakat İran’da bir Türkleşme söz konusu olmamıştır. Bu arada, daha ileride Anadolu’da Türkleşme olayında bizlere ışık tutabilecek farklılıkları şimdiden görebiliriz. Bu farklılıkların başında Anadolu’nun kavşak noktası olarak büyük önemi ve Anadolu’nun Türklerin gelişi ile cephe değiştirmiş olması bulunmaktadır. Oysa İran için böyle bir durum söz konusu değildir. Aksine İran’a gelen Türkler cephe değiştirmişlerdir. İslâmlaşmış, İslâm alemine katılmışlardır.

– Başlangıçta İran kapılarının açılmasıyla Yakın-Doğu’ya Türkler dolmuştur. Bu Türklerin yerleştirilmesi büyük sorunlardan birisi olmuştur. Yine gelen Türkler, bölgeye daha önce yerleşmiş Türkleri kıracaktır. İleride Anadolu’ya yerleşmek bu konuda da bir üstünlük sağlamıştır. İran’da dış Türklerle sürekli bir çekişme yerine Anadolu’da işbirliği içinde çerçevelenmiş bir biçimde dış Türklerin Balkanlara yöneltilmesi, Batı üzerine fetihlerde öncü akıncılar olarak kullanılmaları olanağı sağlanmıştır.

– İslâm aleminin güvenlik ve huzurunu sağlamakla yükümlü Türkler, Türkmen yıkımından sorumlu tutuluyordu. Anadolu-Büyük Selçuklu çekiş-

mesinin ve Büyük Selçuklu geleneksel İslâm dünyası içinde erirken Anadolu'nun Türk kalabilmesinin ana nedenlerinden birisi de budur.

– Fakat Anadolu, Türkmen kitleleri için bir yerleşme merkezi değil bir yağma alanı olarak kalmıştır. Bununla birlikte Türkmenlerin Anadolu üzerine yaptıkları gazalar, yerleşme merkezlerinin yıkımına yol açmıştır. Yine aynı dönemde Anadolu Rumlarının Bizans eliyle Balkanlara gönderilmeleri söz konusudur. Daha önce de Doğu Anadolu'da Ermeni krallığı Bizans tarafından yıkılmış ve Ermeni nüfusu Kilikya bölgesine taşınmıştır. Buna karşın Türkmenler, boğazlara varışlarından yedi yıl sonra bile Anadolu'da bir Devlet kurmayı başaramamışlardır. Anadolu'ya Türkmen göçleri, Devlet yapısına kavuşmuş bir nüfus hareketi niteliği taşımamıştır. Bu sıralarda İznik'in Türkler tarafından fethi de Bizans kroniklerinde bir yankı bulmamıştır. Bizans'ın da Anadolu'da hiç bir izi ve ilgisi kalmamıştır.

– Anadolu'ya gelen Türkmenlerin geleneksel Yakın-Doğu Devletleri içinde kadrolaşamamaları, Anadolu'da hüküm süren başıboşluk, göçebe kitlelerin kendi özelliklerini korumalarına izin vermiş ve bu da ileride Anadolu'da Türk damgasının sürekli olmasına yardımcı olmuştur.

– Anadolu'da hüküm süren başıboşluk, göçebe kitlelerin bir Devlet olma-ya yeterli bağımsız bir siyaset güdebilmek olanaklarından yoksun bulunmaları sonucudur. Göçebeler, başlarına geçecek bir Selçuklu beyine gerek duyorlardı. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin açmazı bir yanda Büyük Selçuklu Devletinden bağımsız kalmak, öte yanda ise Büyük Selçuklu'nun temsil ettiği çizgi üzerinde kendi siyasetlerini oluşturmak zorunluğu idi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile herhalde bu kez geriye dönmekten çok yerleşmek umuduyla büyük bir göç dalgasıyla karşılaşmıştır.

– Selçuklu prenslerinin Anadolu'ya geçişleri, Selçuklu saltanat çekişmeleri sonucudur. Böylece Büyük Selçuklularla Anadolu Selçukluları ve Anadolu arasındaki geleneksel çekişme daha belirgin bir görünüm kazanmıştır. Anadolu'da bir Türk Devletinin kuruluşu, Büyük Selçuklu Devletinin istek ve siyaseti dışında gerçekleşmiştir. Sonuçta Anadolu Selçuklu Devleti, ilk günden Büyük Selçuklu Devletinin rakibi şii Mısır Halifesi ile ilişki kurmuştur.

– Türkmen akınlarına karşı Bizans İmparatorunun Melik-Şah'a yolladığı zengin armağanlardan hiç bir sonuç alınamamıştır. Melik-Şah'ın Anadolu'da rolü ve sözü yoktur. Buna karşılık Anadolu Selçukluları Bizans taht kavgalarına karışabilmektedir. Anadolu'da ve Yakın-Doğu'da Büyük Selçuklulardan daha önemli bir rol oynamaktadırlar. Anadolu Selçukluları İstanbul boğazının denetimini Bizanslılarla paylaşmakta ve İstanbul boğazından geçen gemilerden harç almaktadır. Anadolu'daki Türkler, Batı karşısında Büyük Selçukluların önünde yer almakta, İslâm önünde Hristiyanlığı temsil eden Batı'nın tam karşısında bulunmaktadır. İslâm alemi Anadolu Türklerinin

yerinin önemini anlamış, Abbasî Halifesi saltanatlarını tanımış ve Anadolu Selçuklu Sultanına hilat yollamıştır.

– Anadolu Selçuklularının Büyük Selçuklularla geleneksel bir çekişme içinde bulunmaları, öte yanda Hristiyan Bizans’a karşı İslâmiyet’i temsil etmeleri Büyük Selçukluların ve Bizans’ın, her ikisinin de Anadolu Türklerini kendilerine bağlı saymalarına yol açmıştır. Ayrıca olaylar, Anadolu Selçuklularını çeşitli ittifaklara sürüklemiş, onları bu ittifakların temel ögesi yapmıştır. Melik-Şah’a karşı Bizans-Anadolu Selçukluları ittifakına tanık olduğumuz gibi Haçlılara karşı da aynı ittifakla karşılaşmaktayız. Türkler, Bizanslıların hazırladığı tuzakta Haçlı ordularını imha etmiştir. Yine 1176 Bizans-Anadolu Selçukluları savaşında olanak ele geçmesine karşın Bizans ordusu bire kadar kırılmamış ve Bizans İmparatorunun Türk korumalarıyla İstanbul’a dönmesi sağlanmıştır.

– Anadolu Türk Devletinin kuruluşu kadar önemli bir başka olay da Haçlılar önünde Anadolu Türklerinin İslâm-Doğu’nun gerçek savunucuları olarak ortaya çıkmalarıdır. Haçlı Seferleri, Anadolu Türklerinin Doğu’da bağımsız bir siyaset ve savunma merkezi durumuna geldiklerinin bir belgesidir. Haçlı Seferleri sırasında Anadolu’nun ortaya çıkan önemi, Haçlı savaşlarında düşen şehitler adına türbeler yapılmasına, ziyaretgâhlar kurulmasına yol açmıştır. Türk Anadolu Haçlılar için geçilmesi olanaksız olmuştur. Bundan sonra Haçlılar deniz yoluna yönelmiştir. Haçlılara karşı kazanılan bu başarı, Anadolu’yu Türklere kazandırmış, Anadolu’nun yurt bütünlüğünü sağlamıştır. Haçlı başarısı karşısında Doğu’dan armağanlar gelmiş ve Anadolu’da imar hareketleri aynı dönemde başlamıştır.

– Moğol istilâsı sırasında da Haçlı Seferlerinde olduğu gibi yerli Türk ve Rum halk, bu dış tehlikeye karşı işbirliği yapmıştır. Türkler, Rum papazlarla anlaşmışlardır. Türklerin göçebe-savaşçı kalmaları sonucu yerli yerleşik halka, Rum çiftçilere gerek duymaları gerek Haçlı Seferleri ve gerekse Moğol istilâsı sırasında bu işbirliğine olanak hazırlamıştır.

– Anadolu’da Moğollar iç bölgelerde, Türkler uç bölgelerde egemen olmuştur. Böylece gazilik-öncülük Türk beylerine kalmıştır.

– Son olarak iki önemli konuya değinelim. Birincisi Devlet ve edebiyat dilinin Farsça, din ve eğitim dilinin Arapça olması Orta Asya Devlet ve yönetim geleneğinin Anadolu’ya gelmediğini bize göstermektedir. İkincisi ise İstanbul’un ele geçmesi ve başkent olması ile Anadolu’nun uç olma özelliğini yitirmesidir.

* * *

– Claude Cahen’in “*Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?*” “İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XVII, S. 1-4, s. 348-358) yazısıyla Anadolu’daki ilk Türk yerleşmelerinin siyasî ve toplumsal yapısına değineceğiz.

– Türk toplumunu geri-kalmışlık suçlaması ile damgalamak isteyenlerin bu suçlamayı kanıtlayabilmek, haklı gösterebilmek için giriştikleri çabanın başında Türk tarihinde feodal bir dönem aramak gelmektedir. Geri-kalmışlığımız, ancak kapitalizme geçişte söz konusu olabileceğine göre önce kapitalizme geçiş çizgisinde bulunmamız gerekmektedir. İki değişik yönde ilerleyen şey birbirilerinden geri kalmaları gibi bir durum, bir amaç birliği söz konusu olamaz. Geri-kalmış sayılmamız için feodalizmde bir yerde, o da nedendir bilinmez, takılmış olmamız gerekmektedir. Bu nedenle *geri-kalmışlık* öyküsü ile birlikte mutlaka *yarı-feodal* sözleri, savları karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta feodalizmde bütün ülkeler eş şansa sahipken Batı kapitalizme geçmeyi becerip biz de her nedense beceremediğimiz için bugünkü durumun sorumluluğundan Batı elini yıkamış çıkmakta, suç bizlerin becerisizliğine yüklenilmektedir.

– Bunun sonucu *feodal* kavramına birbirine benzemez birçok gerçeği kavrayan gayet lastikli bir anlam verilmeye çalışılmaktadır. Oysa feodalizm tarihte bilinen saptanabilir, sınırı çizilebilir bir toplumsal gerçeği dile getirmektedir. Aksi durumda feodalizmi Türk tarihine de uygulamak isteyenler, onu toplumsal içeriğinden koparıp onu havada soyut bir kavram durumuna sokmak çabası içine düşmüş olmaktadır. Bu yüzden Türk toplumunun gelişme çizgisi içinde feodal aşama olup olmadığını tartışmadan önce kesinlikle feodalizmin sınırlarını çizmek, tanımını yapmak gerekmektedir.

– “*Feodalizm vardı*” görüşü, *iktayı* Batı dillerine *fief* olarak çevirmeye dayanmaktadır. Kendisine özgü çevre ve yasaları olan bir toplumsal gerçeği, bu çevre ve yasaları aramak ve ortaya çıkarmak yerine kolayına çeviri yoluyla daha önceden sistemleştirilmiş, başka bir temele dayalı bir kalıba uydurma çabasının ürünüdür.

– İkta, başlangıçta bir özel mülkiyet biçimi olarak karşımıza çıkmakta ve öbür özel mülkiyet biçimlerinde olduğu gibi karşılığında vergi ödenmekte ve Devlet denetimi altında bulunmaktadır. Devlet’e ait hiç bir yargı ve yönetim haklarının merkezî otoriteden iktalara aktarılmasına yol açmamıştır. İkta sahiplerinin tasarruflarında bulundukları Devlet malları ile Devlet’e karşı yükümlülükleri arasında hiç bir bağlantı bulunmamaktadır.

– Sonradan ücretli ordu harcamaları merkezî Devlet’e çok masraflı olması sonunda ücretli orduyu kaldırmaksızın iktalara askerî bir yön verilmeye başlanmıştır. Merkezî Devlet’e ödenmesi gerekli haraç yerine ikta sahiplerinden askerî görevler beklenmiştir. Askerî görevlerle birlikte ikta sahiplerine Devlet’e özgü ve yetkiler de bırakılmıştır. Doğu’da Devlet’in temel niteliği, sınıf yapısından değil askerlik görevlerinden gelmektedir. Halkla ilişkisi de vergi ya da haraçla belirlenmektedir. Bu yüzden ikta sahibinin Devlet görevlerini paylaşmakla ortak olduğu üretim aracı olarak toprak değil yalnızca

toprakten alınan haraştır. Yönetimde askerî ve ekonomik faaliyetler ayrılmış bulunmaktadır. Bu da Cahen'e göre askerî şeflerin bağımsızlığına ilâna engel olmaktadır.

– Özetlenecek olursa ikta dağıtımını merkezî otoriteyi parçalayıcı bir amaçla değil, ancak Devlet memurunun (merkezî otoritenin temsilcisi) gelirini sağlamak amacıyla olmaktadır. İkta dağıtımını haraç dolayısıyla ve bir görev karşılığı yapılmaktadır. Görev bitiminde ayrıcalıklar da ortadan kalkmaktadır. Ayrıcalık doğrudan göreve bağılı olduğu gibi görevin başlangıç ve bitimine karar yetkisi de merkezî otoritededir. Denetim, Devlet'in yetkileri içindedir.

– Ancak elbet dar alanda da olsa Devlet otoritesini paylaşan yöresel güçler merkezden kopma eğilimine girmişlerdir. İkta sahipleri Devlet otoritesinden bütünüyle bağımsız kalabilmek haraç getiren toprakla kendi hak ve yetkileri arasında doğrudan ve merkezî otoriteden geçmeyen bir bağlantı kurmak çabasında olmuşlardır. Bunun sonucu askerî ve yönetici görevlerinde giderek bir kaynaşma görülmüştür. İkta sahiplerinin hükümdar sülalesine bağılı bey ya da yöresel etnik kesimlerin önderleri olmaları bu bağımsızlık eğilimini körüklemiş ve güçlendirmiştir.

– Anadolu Selçukluları için bu görüntüyü güçlendiren başka nedenler de bulunmaktadır. Uzun bir süre bir başıboşluğun varlığı, Anadolu Türk nüfusunun hiç bir Yakın-Doğu Devleti çerçevesinde kadrolaşmaması bu nedenlerin başında gelmektedir. Anadolu'ya gelen Türkler, uzun bir süre İslâm alemiyle sıkı ilişkiler kuramamıştır. Anadolu'ya ilk yerleşen kitlelerin Türkmen asıllı olmaları nedeniyle Anadolu'ya İslâm geleneklerinden pek az şey getirebilmişlerdir. Anadolu'da İslâmlaşma, Anadolu'nun Türkler tarafından işgal edilmesinden çok sonra başlamıştır. Önceleri Bizans'ı yıkmak yerine Anadolu'da yer edinmek amacı güdülmüştür. Bir yerde İslâm aleminden ayrılma söz konusudur.

– Türkler, İslâm geleneklerine ve Bizans örneğine dayanarak Anadolu'da yeni bir Devlet kurmak çabası içindedirler.

– Anadolu'da da İslâm aleminde göçebelerin yol açtığı ikileşme, bölünmeyle karşılaşmaktayız. Bir yerde Türkmen geleneğini sürdüren Danişmentliler ile öte yanda Doğu-İslâm geleneğini sürdüren Selçuklular bulunmaktadır. Türkmen öge, tıpkı ilk önce Anadolu'ya sürülmesi olayında olduğu gibi iç kargaşalıkların önlenmesi amacıyla cihada açık uç boylarına yerleştirilmiştir.

– Hanedana mensup beylere dirlik tahsis etmek geleneği yalnızca sınır boylarında görülmektedir. Böylece dirliklerinde kurabilecekleri otoriteyi ülkenin yönetim işlerinde değil dış düşmana yapılacak akınlarda kullanabileceklerdir.

– Bütün ülke ikta olarak dağıtılmamıştır. Üstelik olayı bütün döneme yaymamız olanağı da yoktur. Ayrıca ikta düzeninden doğabilecek bir güç

dağılımı merkezî hükümete bağlı bir hassa-kapıkulu ordusunun varlığı ile dengelenmiştir.

– Güçlü ve düzenli yerleşik bir Devlet'in (Bizans) komşuluğu merkezî otoritenin dirlikler üzerindeki gücünü sağlamıştır. Yakın-Doğu'da Batı'ya karşı siyaseti belirleyen Selçuklu ordusunda dirlik düzenine karşın önce ücretli ve kapıya bağlı askerlerdir. Bu olay iktaların bağımsız hareketlerini engellemiş ve feodal düzenin aksine merkeziyetçi bir düzenin doğmasına yol açmıştır.

* * *

– Osman Turan'ın *"Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku - Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri"* (in *"Selçuklular ve İslâmiyet"*, Turan Neşriyat Yurdu, 1971, s. 69-91) başlıklı yazısı dolayısıyla Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ve ülkeyi yurt ediniş biçimleri konuları üzerinde duracağız. Ele aldığımız Anadolu Selçuklularında toprak sorunu, bize Anadolu'nun özel koşulları içinde merkezî otoritenin nasıl örgütlendiği ve işlediği konularında bir bilgi verebilecektir.

– Selçuklu toprak düzenini anlama çabasında karşımıza iki kavram çıkmaktadır. Bu kavramların tanımıyla işe başlamak gerekmektedir. Bu kavramlar, ikta ve mirî toprak düzenidir. İkta düzeni, belli toprak parçaları üzerinde Devlet'e ait vergilerin bir bölümü ya da bütünüyle bir hizmet karşılığı (elbet bu bir Devlet hizmeti olacaktır) olarak ordu mensuplarına bırakılmasıdır. Mîrî topraklardan İslâm ülkelerinde mülkiyeti Devlet'e ait araziler anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklularında bunlar Sultan'a mahsus arazi, ikta arazisi, Büyük Divan arazisi ve Moğol istilâsı sırasında dalay arazileridir. Bu açıklamalardan Devlet'in belli hizmetleri ödüllendirmek için kendisine ait haklardan (vergi) vazgeçtiğini ve bu hizmetlerin Devlet hizmeti olması ve bu hizmetler için ordu mensuplarının seçilmesinden Devlet hizmetlerinin ana niteliğinin *askerî* olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

– İktâ düzeni, örşî ve haracî yani mülkiyet hakkı müslim ya da gayri müslim kişilerin elinde bulunan ya da mîrî topraklar üzerinde kurulabileceği için İslâmiyet'in ve İslâmiyet ile birlikte iktâ düzeninin yayılması, mutlaka mîrî toprakların yayılması anlamına gelmemiştir. Selçuklularda bütün ülkeye yaygın sayılacak mîrî toprak düzeni yanında bazı kayıt ve koşullarla toprakta özel mülkiyet biçimleriyle de karşılaşmaktadır. Selçukluların gelişmesi sırasında egemenliklerini kurdukları İslâm ülkelerinde eski mülkiyet biçimleri korunmuş, kâfirler üzerinde Bizans'a karşı Anadolu'da kazanılan topraklar mirî toprak biçimine dönüştürülmüştür. Osmanlılar egemenliklerini iyiden iyiye hristiyan ülkeleri içlerine yayarlarken egemen toprak düzeni de mirî toprak düzeni olmuştur (Anadolu ve Rumeli'de mirî toprak düzeni).

– Türklerin egemenliği ile birlikte yaygınlaşması sonucu mirî toprak düzenine bir kaynak ararken Orta Asya geleneklerinin sürdürülmesi yerine

Dar-ül İslâm sınırının yeni toprakları içine alır biçimde genişlemesi önde gelmektedir. Yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulu düzeni koruma geleneği ayrıca belirtilmektedir. Bu da eski Orta Asya geleneklerini yeni geldikleri ülkelerin halklarına zorla benimsetmek çabasının dışında bulunduklarını göstermektedir.

– Ve bu gelenek, kabaca varolan kurulu düzeni koruma geleneği daha önceki İslâm fatihlerinde de görülmektedir. Yeni fatihler, hiç bir zaman ülkede yerli halkın kitle halinde din değiştirmelerini istememişler, öncelikle kendi koruyuculuklarını, yöneticiliklerini doğrular, destekler bir baş eğmeyi aramışlardır. Verilen haraçla müslümanların egemenliği kabul edilmiş sayılmış, buna karşılık halk mülkiyet haklarını sürdürebilmiştir.

– Fatihler için halk arasında karışıp dağılmak söz konusu olmamış ve askerî garnizonlar halinde kalmış ve ele geçirdikleri ülkeleri kollayıp savaş işleriyle uğraşmışlardır. Anadolu Selçukluları, bu hareketin basit bir uzantısı olarak kalmasa bile genel çerçeve daha ilk İslâm fetihleri döneminde çizilmeye başlamıştır.

– Anadolu Selçuklularının kendilerinden önceki İslâm Devletlerinden farklı olarak ilk kez kullara ve ücretli askerlere dayanan ordu düzenini İmparatorluğun yönetimi ve büyük askerî amaçları için yetersiz sayıp mirî toprakları iktâlara bölmeleri gösterilmektedir. Bu açıklamada ele geçirilen topraklar arasındaki farklılıklar ve Anadolu'nun özellikleri unutulmuşa benzetilmektedir. Yine bu açıklama biçimi Doğu-İslâm ülkelerini İslâm öncesi tarihsiz saymak, bu ülkeleri sonradan uygarlık tarihine katılmış göstermekle eş anlam taşımaktadır. Eski İran'da Osmanlı İmparatorluğundaki tımar düzenini andırır bir satrap düzeni bulunmaktadır. Aralarında bir yakınlık kurulması görüşüne karşı çıkmadan önce en azından konunun incelenmesi, açıklanması gerekir.

– İktâ düzeninin yayılmasında Orta Asya Türk geleneklerinden önce Anadolu'nun askerî-stratejik rolünün büyük etkisi olmuştur.

– Moğollar karşısında askerî başarısızlık sonucu Anadolu'daki iktâ düzeni önemli bir darbe yemiştir, iktâ sahipleri görevlerini yitirmişlerdir. Eski iktâ sahipleri bağımsızlıklarını koruyabilmek için (niçin bağımsızlık arıyorlar?) topraklar üzerinde özel mülkiyetlerini kurmuşlardır (iktâ düzeninin yıkılması ile bağlantılı olarak özel mülkiyet).

– İlhanlının Anadolu'daki egemenliği bazı bölgelerde askerî garnizon kurmaktan öteye geçmemiştir. Sonucunda İran'da olanın aksine Anadolu'da varolan iktâ düzenini koruyamamıştır. Buna karşılık Türkmen uç beyliklerinde Selçuklular iktâ düzenini canlandırmış ve sürdürmüştür.

– Bu genel açıklamalardan sonra Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri yıllarında ülkedeki toprak düzeninin temel ilkelerini kısaca görelim. Mirî

topraklarda toprağın mülkiyet hakkı Devlet'e aittir. Fakat Devlet'in toprak üzerindeki bu mülkiyet hakkı, toprakların yüksek denetimi ve gözetimiyle sınırlanmıştır. Toprağın tasarrufu köylüdedir. İktâ sahibi gibi köylü de verilen görevi yapması durumunda bu hakkını miras bırakabilmektedir. Fakat bu hak ve yetkiler, görevle yakından sınırlı olmuştur. Bu nedenle köylünün toprağı işlememezlik ya da toprağı bırakıp gitmek hakkı bulunmamaktadır.

– Devlet, bu genel toprak siyaseti içinde toprağı şenlendirmeye büyük özen göstermiştir. Toprağın işlenmesi bir görev olunca bu görevin yerine getirilmesini kuşkusuz yakından gözetmiştir. Toprağın şenlendirilmesi siyasetinde Türkmenlerin toprağı yerleştirilmesine ve böylece bu başıbozuk kitlenin denetim altına alınmasına da çaba gösterilmiştir.

– Devlet, halkın yetki ve haklarının görevden kopup kendi denetim yetkisini sınırlayacak bir biçim kazanmasına izin vermemek için bir toprak soyluluğunun ortaya çıkmasına izin vermemiştir. Bazı amaçlarla toprak üzerinde özel mülkiyetin kurulmasına göz yumulmuştur. Bu özel mülkler, Devlet'e yasal vergilerle bağlı kalmıştır. Özel mülkler, çoğunlukla özel çabaya bağlı tarımın yapıldığı topraklarda görülmektedir. Yine Devlet'in kendi görevleri ile birlikte yetkilerini de bıraktığı topraklar bulunmaktadır. Burada bırakılan ancak vergi ve yüksek denetim yetkisidir. Toprağın tasarrufu yine köylüdedir. Devlet, kendi üzerinde olmayan toprağın işletilmesi yetkisini başkasına bırakamaz. Bu nedenle bu tür yetki devirlerinde köydeki reayanın durumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır.